

В. О. Венгерська

«СВОЇ» ТА «ІНШІ» В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ТА ОТТОМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У XIX ст.

Історія імперій, в цілому імперська проблематика, належать до пріоритетних напрямків в сучасній історичній науці. Особливе значення приділяється вивченню механізмів, які забезпечували тривалість їх існування з одного боку, а з іншого – призвели до руйнації цих державних утворень. Найбільш поширений підхід щодо останнього пов'язаний із розвитком національних рухів, які виступили головним фактором названого процесу. У цьому контексті проблемі визначення ідентичності представниками різних етнічних груп в системі координат «свій – інший» належить не останнє місце. Особливістю пострадянських історіографій стало сприйняття та трактування «інших» як чужих/ворогів, а «своїх», досить часто, як жертви. Віктимізація власної історії стала своєрідним постімперським синдромом. У російській же, за незначним винятком, простежуються умовно «імперські» настрої. Орієнтація на методологічні підходи XIX ст. є ще однією рисою сучасних досліджень, які зручно вписуються у згадану дихотомію. Скажімо, наприкінці XIX – поч. XX ст. російська влада, не без інтелектуальної підтримки науковців та громадських діячів, намагалась відродити ідеї панславізму. Особливо доцільним їх використання видавалось в умовах балканської кризи напередодні великої війни, з метою педалювання ідеї об'єднання слов'янських народів під егідою Росії. На цей фактор звернув увагу Г. Касьянов, наголосивши, що реалізація подібної політики надавала додаткового імпульсу для боротьби проти слов'янських рухів у самій Росії¹.

На досить цікавий аспект пошуку ідентичності звернув увагу сучасний американський дослідник С. Норрис. В окремих публікаціях він наголошує на тому, що викристалізування і оформлення російської національної свідомості та ідентичності відбувалось в періоди військових конфліктів, особливо це проявлялось у прагненні протипоставити себе ворогові. Так, в умовах російсько-турецької війни 1877–1878 рр. використовувалась знакова символізація «священної війни» християн проти мусульманського світу².

На думку А. Каппелера, малороси перестали сприйматись російським центром як «інші», тобто самостійна етнічна група, а виключно, хоч і специфічний, але варіант росіян («свої»). Побудована схема російсько-слов'янської єдності у складі великоросів, малоросів та білорусів повинна була обслуговувати цю ідею. Формування нації та національний рух українців, на думку дослідника, найбільшої за кількістю після росіян етнічної групи імперії, безпосередньо загрожувало існуванню цілісності російської нації³.

В останні роки з'явилися цікаві дослідження особливостей національної політики Російської імперії напередодні її руйнації. Серед вчених, які не поділяють точку зору більшості представників національних пострадянських історіографій щодо віктимізації національних історій, варто виділити О. І. Міллера⁴. На його думку, в умовах Російської імперії стосунки між владою та представниками різних етноконфесійних груп не вибудовувались виключно за схемою: імперія-гнобитель – українці, поляки, євреї та ін. – виключно жертви. Московський дослідник доводить правомірність думки, що вони не були лише пасивними жертвами, а виступали й повноправними акторами історії.

Особливої ваги проблема «іншості», на думку Марка фон Хагена, набуває в умовах початку великої війни, яка надзвичайно загострила болісні питання. Війна стала водорозділом у відношеннях росіян з неросіянами та між самими неросіянами. Головним наслідком війни, на думку фон Хагена, стала інтернаціоналізація та мілітаризація етнічної політики Російської імперії⁵.

До кола внутрішньополітичних проблем Російської імперії протягом XIX ст. належали українське, польське, єврейське (перелік можемо продовжити, але названі були пріоритетними) «питання». Щодо зовнішньополітичних, найгострішим, традиційно, лишалось «східне» питання. У кожній групі відповідно існували проблеми макро- та мікрорівня, які у першому випадку, були тісно пов'язані із зовнішніми чинниками. Визначення «іншості» у зовнішній площині, враховуючи специфіку мусульманської Османської імперії, спрощувало завдання. Разом із тим, ці дві імперії мали схожі проблеми, характерні для більшості поліетнічних державних утворень. Імперські системи кінця XIX ст. функціонували в умовах розвитку капіталістичних стосунків, які передбачали поступове посилення прозорості кордонів, що підвищувало рівень взаємовпливів та взаємопроникнень. Найнебезпечнішим надбанням стало посилення національних рухів не без «дружньої» сусідньої ідейної та матеріальної підтримки.

У розв'язанні національних проблем найбільш яскраво проявилась специфіка російської влади. Проблеми «братів-слов'ян», підпорядкованих туркам, виявились близькими та зрозумілими, чого аж ніяк не можемо сказати про ставлення до «своїх» українців та поляків. Етнічні польські землі, 10 губерній Царства Польського, офіційно з 1867 р. почали іменувати Привіслинським краєм. Використання терміну «край», як і «питання», було досить символічним по відношенню до територій, які тим чи іншим чином пов'язувались із втраченою Річчю Посполитою. Правобережна Україна, що увійшла до складу Російської імперії в результаті II поділу Речі Посполитої, отримала подібну офіційну назву – Південно-Західний край. Ставлення до українців Правобережжя та всієї України, небажання влади підтримувати розвиток початкової (і не лише) освіти рідною мовою пояснювалось як «неможливість використання народних грошей для розвитку місцевого «наречія» не на користь державної мови, що... явно схиляється до послаблення та руйнації народної єдності»⁶. Український народ є суто російський народ, корінний російський народ, суттєва частина цього народу – фактично така позиція відображала загальний підхід до проблеми, який не передбачав навіть обговорення.

По відношенню до поляків реалізація подібної політики видавалась не настільки логічною. Спроба перевести освіту та діловодство на російську мову не співпадали з прагненням поляків до збереження національної унікальності не лише в польських губерніях, а й в Правобережній Україні, на території якої, традиційно, проживала значна кількість поляків. «Провальність» такого підходу була очевидною з моменту започаткування російськомовного викладання. Час підтвердив цю точку зору, про що в умовах загострення загальнополітичної ситуації напередодні російської революції 1905–1907 рр. заговорили навіть російські чиновники. Так, в «Харківському листку» (щоденній суспільній, політичній, літературній та науково-економічній газеті, що виходила на Слобожанщині) у розділі «Телеграми», було розміщено інформацію про нараду у російського прем'єр-міністра графа С. Ю. Вітте⁷. На ній розглядалось питання про введення викладання польською мовою в Царстві Польському. Більшість членів зібрання разом з головою погодилися із тим, що викладання російською в польських школах надалі більше сприяє відчуженню польського населення від російського, що вся система шкільної справи у Польщі, яка існувала протягом 30 років, не виправдала сподівань, покладених на неї із політичних розрахунків. Саме тому нарада визнала бажаним надати цілковиту свободу викладанню польською мовою у нижчих та середніх школах. Раніше польська

мова викладалась російською та вважалась предметом необов'язковим. Нарада запропонувала міністру освіти розробити проекти реформування шкільної справи в Польщі на основі викладання національною мовою. Лише після цього планувалось прийняти остаточне рішення. Тобто, як бачимо, російська влада хоч і не достатньо оперативна, але намагалась вносити певні корективи у реалізацію власної національної політики. Хоча, безумовно, відчуття революції, що носилось у повітрі, не могло не «стимулювати» її змінити ставлення до нації, представники якої неодноразово намагались довести серйозність своїх намірів щодо відновлення втраченої державності.

Порівнюючи умови перебування під турецькою владою болгар, слід зазначити, що ще 1835 р. вони спромоглися отримати дозвіл на відкриття шкіл з болгарською мовою викладання. Міжконфесійні стосунки залишались традиційним «каменем спотикання», сферою, яка дозволяла особливо рельєфно відчувати «іншість». Результатом тривалої боротьби за збереження власної релігійної ідентичності стало визнання 1870 р. самостійності болгарської церкви. Звернемо увагу на дату – саме на початок 70-х рр. стосунки між слов'янськими підлеглими та турецькою владою набувають особливої гостроти, для зняття якої необхідними були значні поступки.

Проблема, як бачимо, обертається довкола принципової «іншості» – на перший погляд, для мусульманської Туреччини дозвіл здавався не логічним. Але зовнішній «подразник» в особі «захисниці» всіх слов'ян та православ'я був досить вагомим аргументом. Тим більше, що Османська імперія ще з середини 70-х рр. XVIII ст. мала прецеденти – козакам новоствореної (але! знову ж таки, не без «допомоги» Росії), Задунайської Січі, дозволялось зводити власні храми, зберігаючи традиційне для більшості (але не для всіх!) православ'я.

Питання утримання українців в лоні православної церкви для російської влади належало до категорії принципових. Після придушення першого польського повстання 1830–1831 рр. з'явилась заборона діяльності греко-католицької церкви на території Правобережної України. Переважна більшість храмів перейшла у власність російської православної церкви, частина володінь та земель були секуляризовані. 19 липня 1832 р. було підписано указ про закриття в Західних губерніях 191 римо-католицького монастиря із 305, які на той час існували в регіоні. Костьоли всіх ліквідованих монастирів передавались православній церкві. Серед католицьких монастирів, які уряд подарував православній церкві, був і Почаївський (з 1721 р. належав греко-католицькій церкві)⁸. Його досить швидко перетворили на Лавру, яка стала (і залишається донині) потужним інститутом російської присутності в Україні.

Лише екстраординарні чинники спонукали владу до прийняття неочікуваних рішень. Так, 15 лютого 1904 р. відбулось засідання Комітету міністрів, присвячене відміні заходів з обмеження видання Священного Писання малоросійським «наречієм». Однією із причин заборони публікації україномовного перекладу Євангеліє в 1863 р. стало визнання російськими чиновниками того, що це не виправдовувалось особливостями мови та потребами народу і носило виключно політичний характер. В 1901 р. Російська Академія наук отримала в подарунок від спадкоємця П. Морачевського переклад Євангеліє малоросійською мовою за умови його друкування Академією. Лише на хвилі чергового революційного піднесення, а саме 1906 р., в Кабінеті Міністрів почали розглядати питання про видання праці, наголосивши на тому, що побоювання політичного характеру втратили свою гостроту; разом з тим зазначалось, що «малороси пристрасно бажать читати Слово Боже рідною мовою»⁹. Цікавим, на нашу думку, є оцінка ситуації російськими міністрами, яких важко було звинувачувати в особливо прихильному ставленні до українців. Йдеться про міністрів внутрішніх справ (відповідно 1901–1904 рр. та 1904–1906 рр.) В. К. Плеве та князя П. Д. Святополка-Мирського. Вони зійшлися на тому, що питання може розглядатись як з точки зору релігійної, так і наукової: переклад

вивчався Академією наук, члени якої визнали за ним високу наукову цінність. З точки зору релігійної, як зазначалось в офіційному повідомленні, Великий князь, визнаючи бажаним задоволення законного прагнення малоросіян «особливо зараз, у важкі часи, які переживає батьківщина», звернувся до Святого Синоду з проханням надати перекладу благословення. 25 лютого всі дозволи, у тому числі імператорський, були надані. Завдяки науковому аналізу російських учених-славістів, членів Російської Академії наук та зробленим ними висновкам, Синод надав дозвіл на публікацію.

Зупинимось детальніше на аналізі діяльності окремих вчених-славістів, їх внеску в процес ідентифікації в системі «свій-інший». Особлива роль у дослідженнях та пошуку ідентифікаційних ознак «іншості» належала представникам українських наукових осередків, зокрема, харківській славістичній школі. В умовах посилення націотворчих тенденцій початку ХХ ст. значення цих досліджень набувало особливої ваги.

Доба націй і націоналізмів покликала до життя чисельні слов'янські проекти. Вони вписувались у логіку загальних процесів, їх розвиток та успішність були справою часу та наявності/відсутності політичних, а також суб'єктивних обставин. Російська влада запропонувала свій варіант династійної відданості на основі уварівського триєдиного принципу – «православ'я, самодержавство, народність», який, у свою чергу, мав спиратись на ще одну російську триєдність: великороси – малороси – білоруси. Ця логіка, як вже зазначалось, не передбачала доцільності створення більш сприятливих умов для розвитку української мови, літератури, театру та освіти, оскільки, гіпотетично, могла посилити сепаратистські тенденції. Їх поява і розвиток сприймалися та трактувалися виключно як «польська», а ближче до великої війни ще й австрійська «інтриги». Учені-славісти ХІХ ст., працюючи над аналізом давньоруських, чеських, сербських, болгарських, інших стародруків, поруч із спільними моментами вбачали і виразні принципові мовні відмінності. Один із провідних російських славістів, українець О. Бодянский, творче життя якого було пов'язане з Московським університетом, ще в першій половині ХІХ ст. здійснив декілька цікавих у цьому плані розвідок. У першу чергу, варто згадати «Розгляд різних думок про стародавню мову північних та південних русів» (1835), у якій вчений відстоював тезу самостійності української мови. Його магістерська дисертація була присвячена «народності» поезії слов'янських племен. На нашу думку, досить промовистою була назва кафедри, на яку запросили в якості екстраординарного професора О. Бодянского – слов'янських *говорів*. Отриманню цієї посади передувало кількарічне стажування у Відні, Будапешті, Празі та інших європейських університетах. Передбачалось, що отримання подібного досвіду дозволить з часом викладати не лише в університетах Москви, Петербургу, а й Харкова та Казані. Так склалось, що незначна кількість університетів в імперії сприяла концентрації потужних інтелектуалів в окремо взятих науково-освітніх центрах. Разом із тим, контакти та можливості залучення професури були не уявними, а досить реальними. По-перше, відвідування закордонних університетських центрів було своєрідним обов'язковим стажуванням перед початком викладацької діяльності, а по-друге, кількісна обмеженість фахового ресурсу породжувала підвищений попит на їх інтелектуальні послуги, що дозволяло репрезентувати та поширювати свої ідеї. Одним із найбільш яскравих учнів О. Бодянского був відомий болгарський історик-славіст М. Дринов (1838–1906). Як учений він сформувався в Росії, у якій власне провів і більшу частину свого наукового життя. У 1858 р. він емігрував до Російської імперії, опинився у Києві, де 1861 р. завершив навчання на філософському відділенні Київської духовної семінарії. Пізніше навчався в Московському університеті, який закінчив із ступенем кандидата. Починаючи з 1875 р. його життя та наукова творчість тісно пов'язуються із Харківським університетом, професором слов'янознавства якого він був протягом тривалого часу. Праці М. Дринова поклали початок болгарської історичної науки. Після завершення російсько-турецької війни

1877–1878 рр. на хвилі національного піднесення йому була запропонована посада завідувача відділом народної просвіти у новоствореному болгарському уряді. Він був одним із авторів так званої Тирновської конституції, але через призупинення її дії під тиском Росії в 1881 р. повернувся до Харківського університету. Заслуги у розвитку славістики були визнані в Росії, про що свідчить обрання його членом Петербурзької Академії наук у 1898 р. Саме він є автором єдиної болгарської орфографії, одним із творців літературної болгарської мови. Марин Дринов виступив серед засновників Болгарського товариства «ревнителей» знань, яке з 1911 р. перетворилось на Болгарську Академію наук.

Саме він, разом із такими відомими славістами, як професори Харківського університету В. К. Надлер, М. Ф. Сумцов, Д. І. Багалій, М. Г. Халанський, мали безпосереднє відношення до заснування Харківського історико-філологічного товариства, одного із найбільш впливових наукових осередків в імперії та за її межами. Товариство заснувало архів, етнографічний музей, дві бібліотеки. Праці з'являлися в серійних виданнях: «Сборник Харьковского историко-филологического общества», який виходив до 1914 р., «Труды», останній номер датується 1902 р., та «Вестник», який виходив протягом 1911–1914 рр.¹⁰

Члени товариства мали широкі контакти зі своїми колегами, особливо це стосувалось славістів. Зв'язки зі львівськими істориками, етнографами представлені в особистих фондах, у яких зберігається листування, наприклад, М. Грушевського із М. Сумцовим, М. Сумцова із В. Гнатюком та іншими. М. Дринов протягом 1890–1897 рр. очолював згадане товариство. Змінив його на цій посаді М. Сумцов, виконуючи функції до 1918 р. Саме Товариство припинило своє існування в 1919 р.

Одним із учнів та друзів М. Дринова, відомим болгаристом, ім'я якого вже згадували, був Михайло Георгійович Халанський. Його складно віднести до активних учасників українського руху, хоча він народився в українській сім'ї Щигровського повіту Курської губернії. У першу чергу, це був яскравий учений, який після смерті О. О. Потєбні очолив кафедру російської словесності в Харківському університеті. В особистому фонді М. Г. Халанського зберігаються окремі роботи професора, листування з відомими громадськими діячами, істориками-славістами. Це і листи Д. Яворницького (він, до речі, був випускником Харківського університету), а також М. Дринова, який підтримував родину вченого після його раптової смерті, фактично на злеті наукової кар'єри¹¹. Заслуги М. Халанського у вивченні болгарських церковних стародруків були визнані болгарським урядом, про що свідчать офіційні вітальні листи з приводу 50-річного ювілею вченого та 25-річного наукового. Коло його наукових інтересів не обмежувалось виключно болгаристикою. Одним із напрямів досліджень була творчість кобзарів-лірників, українські народні пісні Харківської губернії та повіту.

Загальнослов'янська тематика не могла не підвести дослідників до української проблематики. Тому так склалось, що значна кількість досліджень була присвячена саме їй. Особлива роль у відстоюванні української мови, пропаганді національних особливостей належала професору М. Ф. Сумцову. Саме він виступив ініціатором введення у 1905 р. до навчального плану курсу української літератури, хоча ця ініціатива так і не отримала підтримки, учений не полишав надії розв'язати існуючу проблему. У 1907 р. Рада Харківського університету схвалила доповідь історико-філологічного факультету про порушення клопотання щодо заснування на факультеті кафедр української мови та літератури, однак і цю пропозицію було відхилено. М. Ф. Сумцов у жовтні все ж почав читати курс історії української словесності, правда, як факультатив та російською мовою¹². А вже в листопаді йому заборонили викладання курсу.

11 жовтня 1906 р. М. Ф. Сумцов надіслав телеграму М. Грушевському до Львова, у якій повідомляв про обрання радою його та І. Франка докторами університету¹³. Микола Федорович активно листувався із Грушевським з 1896 р., принаймні в особис-

тому фонді Грушевського представлені його листи саме цього року. Цікаво, що протягом тривалого часу М. Сумцов листувався із Грушевським російською мовою. Перший україномовний лист датується 1 червнем 1908 р. Учені активно обмінювались різноманітними виданнями, переважно з української проблематики. Звертає на себе увагу цікава репліка щодо прохання надсилати бандеролі з літературою зі Львова на адресу університету, оскільки до приватних осіб вони доходили рідко¹⁴. Можемо припустити, що статус університету як, у першу чергу, наукового закладу, до того ж наділеного певними автономними правами, дозволяв вирішувати окремі проблеми, у тому числі пов'язані з цензурою. М. Сумцов також листувався з іншим відомим галицьким діячем Володимиром Гнатюком. Їх єднали спільні етнографічні інтереси, саме завдяки Гнатюку, який з 1898 р. виконував функції секретаря етнографічної комісії НТШ, Микола Федорович зміг поповнити новими експонатами етнографічний музей у Харкові, ідейним натхненником створення та організатором якого він був¹⁵.

У контексті окресленої проблеми дослідження цікавим є той факт, що М. Дринов мав визнання та можливість розкривати свій потенціал у Росії, оскільки славістичні студії по-своєму виконували функції підтримки імперської політики. Разом із тим, інший не менш відомий на той час дослідник, який дозволив собі стати, власне, як і М. Дринов, на національні позиції, потрапив до категорії майже державних злочинців. Йдеться також про піонера в науці, тільки у даному випадку не філологічній, а політичній. Мова піде про українця М. П. Драгоманова, науковий доробок якого було оцінено як нелояльний до російської імперської моделі. Потрапити до категорії «іншого (чужого)» йому «допомогли» не лише захоплення в 70-х рр. XIX ст. соціалістичними ідеями. «Невиправним та позитивно небезпечним агітатором в краї»¹⁶ М. Драгоманов став через поширення ідей соціалізму та їх наближення до власного, схожого на анархічний, зразок так званого громадівського варіанту та пропаганді ідей загальнослов'янської федерації з відповідними спробами поширювати їх в українському середовищі, модифікуючи зміст традиційно ліберально-поміркованого українського просвітництва у бік відносної радикалізації та політизації. Існував ще один аспект, який сприяв позиціонуванню вченого як небезпечного сепаратиста. Члени київської Старої громади, фактично з ініціативи Драгоманова, почали активно цікавитись «східним питанням». Саме з українських губерній надішли перші пожертви на користь слов'янських повстанців, та були надіслані групи добровольців в 70-х рр. XIX ст. М. Драгоманов, як наголошував І. Лисяк-Рудницький, вбачав у східному питанні специфічно українські національні цілі¹⁷.

Емський указ з'явився за рік до початку чергової російсько-турецької війни, у якій Росія, виправдовуючи «справедливу» війну, використала гасло звільнення балканських християн від турецької неволі. Оскільки 1876 р. розпочинається сербсько-турецька війна як фактичне повстання турецьких васалів, Росія готувала психологічне підґрунтя для походу. У листопаді 1876 р., вже перебуваючи в еміграції, а саме в Женеві, М. Драгоманов пише лист до видавця російської газети «Турки внутрішні та зовнішні». Думки, висловлені в ньому, засвідчували той факт, що вчений значно випереджав свій час у розумінні окремих як внутрішніх, так і зовнішніх російських проблем. «Поставте в Росії на місце турок внутрішніх елементарну людську та національну свободу, турки зовнішні, а далі і будь-яка мадяризація та германізація слов'ян, будь-яка полонізація русинів та ін. не протримається і трьох днів»¹⁸. М. Драгоманов усвідомлював, що посилення утисків по відношенню до українців та України не могло вважатись успіхом внутрішньої політики імперії, оскільки засвідчувало посилення та закріплення ситуації несвободи по відношенню, у першу чергу, самих росіян та інших підданих імперії. Він з особливою силою усвідомлював цінність особистої і суспільної свободи як для українців, так і росіян. Роки проживання в Швейцарії, незначна підтримка українських меценатів, на

гроші яких у Женеві за редагування Михайла Петровича видавався часопис «Громада», були не з легких. Фінансову підтримку було призупинено через принципові ідейні розходження з представниками Старої громади, які залишались категоричними противниками політизації українського руху, про що писав в своїх спогадах О. Кістяковський¹⁹. Лише особисті контакти та авторитетність імені в науковому середовищі дозволили Драгоманову отримати наприкінці 80-х рр. XIX ст. запрошення від болгарського уряду викладати у Софійському університеті. Як бачимо, «іншість» Драгоманова, яка була протрактована як ворожість у Російській імперії, не стала на заваді його визнанню як науковця високого ґатунку в Болгарії. Протягом 1889–1895 рр. учений був професором Софійського університету. Болгарський літературознавець П. Атанасов зазначав, що М. Драгоманов виховував болгарську молодь у дусі свободи й непримиренності до будь-якої тиранії, виростив цілу плеяду вчених, викладачів, своїх послідовників²⁰.

Не менш рельєфно, як на нашу думку, проблеми пошуку ідентичності одночасно в двох імперіях можливо відстежити на прикладі окремої, надзвичайно колоритної постаті М. Чайковського, представника волинської сполонізованої шляхти. Як зазначав І. Лисяк-Рудницький²¹, після поразки польського повстання 1830–1831 рр. він змушений був емігрувати. За дорученням А. Чарторийського*, у 1841 р. вирушає до Стамбулу як політичний агент і близько 30 років проводить у Турецькій імперії. Діяльність його була досить різноплановою – пробував налагодити контакти з кавказькими горцями на чолі із Шамілем, які воювали проти Росії, мав відношення до заснування колонії на Мармуровому морі для польських ветеранів, навіть намагався залагодити конфлікт між балканськими слов'янами та турецьким урядом. Але головною метою М. Чайковського була організація повстання в Україні проти Росії з допомогою донських та кубанських козаків, з якими він мав надію встановити контакти.

Ще до початку Кримської війни М. Чайковський звернувся до султана з пропозицією створити козацький військовий підрозділ для боротьби з Росією. Він став його керівником завдяки наверненню в іслам. Новим ім'ям польського романтика стало Садик-паша, яке він протягом тривалого часу використовував в якості літературного псевдоніму. Кримська війна 1853–1856 рр. завершилась поразкою Росії, але і позицію Туреччини складно було охарактеризувати як значну перемогу. Чайковський не зміг реалізувати свій політичний задум, спробував узяти участь у державному заколоті, та поступово розчарувався у своїх проектах. У цих умовах він вирішив звернутись до Олександра II, нового російського імператора, з проханням про помилування, яке досить швидко отримав. 1873 р. Михайл Чайковський повертається до Росії, оселяється в Чернігівській губернії, у черговий раз змінює віросповідання. Цього разу, і вже остаточно, його вибором стало православ'я. Досить промовистим є лист, який газета «Вольнские губернские ведомости» в № 6 за 1873 р. передрукувала з «Московских ведомостей». У своєму покайному зверненні він наголосив: «...Я постійно переслідував одне головне завдання – зближення поляків із слов'янським світом, з яким їм ніколи не варто було розривати зв'язок... Поляки зобов'язані щиро з'єднатись з російським народом, вірою та правдою служити царю Всеросійському, проїнятих усвідомленням неподільності Великої держави та переконатись, що лише в подібній формі політичного існу-

* Князь Адам Чарторийський належав до найближчого оточення молодого Олександра I, протягом 1804–1806 рр. був міністром закордонних справ Російської імперії; зі зміною оточення імператора відходить від активної діяльності в російській політиці, залучившись до підготовки польського повстання. Був одним із керівників листопадових подій 1830 р. у Варшаві, головою Національного уряду. Після придушення повстання опиняється в еміграції; у Парижі очолював консервативне крило польської еміграції. Активно підтримував антиросійську політику європейських держав напередодні та під час Кримської війни, після її завершення відійшов від активної громадсько-політичної діяльності. Прожив 91 рік.

вання вони можуть зберегти свою народну гідність»²². Звертає на себе увагу той факт, що Чайковський, у всякому разі в цьому конкретному випадку (можемо припустити, що не без підказки з боку російської влади, хоча це потребує уточнення), ідентифікував умовний центр слов'янського світу із Росією. Щодо його особистих ідентифікаційних відчуттів в останні роки життя важко щось сказати, оскільки свідчень про цей період фактично не залишилось, але провів він їх самотником у тихому маєтку в українському Лівобережжі на Чернігівщині.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що конфесійна належність в системі координат «свій-чужий» у XIX ст. займала одну із провідних ролей. Наукові пошуки вчених-славистів, які мали підтримку з боку російської влади, що пояснювалось сприйняттям слов'янської ідеї, фактично як імперської, призвели до прямо протилежних результатів. Дослідження в галузі філології, етнографії, історії неоднозначно вказали на існування мовних та інших відмінностей. Ідентифікаційні процеси в умовах імперій, які перебували у перманентному стані протистояння, «стимулювали» до прийняття непопулярних, але вимушених (з боку влади) кроків. Російська влада, підтримуючи слов'янських підданих Оттоманської імперії та виштовхуючи за свої межі нелояльних до неї власних, тим самим, опосередковано, стимулювала посилення сепаратистських рухів.

¹ Касьянов, Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. – Соціально-політичний портрет. К., 1993, с. 67.

² Норрис, С. Изображая священную войну: образы русско-турецкой войны 1877–1878 гг. – <http://www.abimperio.net/index.html>. Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве.

³ Капелер, А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи. – В: Россия–Украина: история взаимоотношений. М., 1997 [електронний ресурс – www.litopys.org.ua].

⁴ Миллер, А. И. Россия и русификация Украины в XIX в. – В: Россия–Украина: история взаимоотношений. М., 1997 [електронний ресурс – www.litopys.org.ua].

⁵ Хаген, М. фон. Русско-украинские отношения в первой половине XX в. – В: Россия–Украина: история взаимоотношений. М., 1997 [електронний ресурс – www.litopys.org.ua].

⁶ Цвиркун, А. Ф. Украина и украинцы на страницах русской периодической печати в конце XIX – начале XX в. – В: Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Спецвипуск: Піддані та нащадки імперії Габсбургів і Романових. Ужгород, 2009, с. 47.

⁷ Державний архів Харківської області (далі ДАХО), ф. 962, оп. 1, спр. 4, л. 368.

⁸ Костриця, М. Ю., Р. Ю. Кондратюк. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. Житомир, 2006, с. 98.

⁹ ДАХО, ф. 962, оп. 1, спр. 4, л. 365.

¹⁰ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДА), ф. 2020; ф. 2026, вступ до опису.

¹¹ ЦДА, ф. 2061, оп. 1, спр. 43, л. 1–2; спр. 28; спр. 112.

¹² ЦДА, ф. 2052, вступ до опису.

¹³ ЦДА, ф. 1235, оп. 1, спр. 776, л. 2.

¹⁴ ЦДА, ф. 2052, оп. 1, спр. 302, л. 1–2.

¹⁵ ЦДА, ф. 2052, оп. 1, спр. 301, 302, 303.

¹⁶ Емський указ. – http://ru.wikisource.org/wiki/Эмский_указ; Эмский указ. Источник: Миллер, А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000.

¹⁷ Лисяк-Рудницький, І. Історичні есе. Из Драгомановських студій. К., 1994, 295–296.

¹⁸ Драгоманов, М. П. Турки внутренние и внешние. – В: Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізацій на Україні. К., 1991, с. 249.

¹⁹ Кістяківський, О. Ф. Щоденник (1884–1885 рр.). Т. 1. К., 1994.

²⁰ ЦДА, ф. 1617, вступ до опису.

²¹ Лисяк-Рудницький, І. Історичні есе. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей. К., 1994, 251–164.

²² Исповедь бывшего эмигранта М. Чайковского. – Волынские губернские ведомости, 1873, № 6, с. 5.